

ІНСТИТУЦІЙНА ОСНОВА СВІТОВОГО ГОСПОДАРСТВА

У статті розглядаються інституційні аспекти розвитку світового господарства. Предметом аналізу є теоретико-методологічна складова, історико-економічний вимір та структурні особливості міжнародних інституцій. Також відображені проблеми регулювання світогосподарських відносин за допомогою міжнародних організацій.

In article is considering the institutional aspects of the development of world economy. In particular there are theoretical-methodological part, historical and economic measure and structural peculiarities of international institutions the subject of analysis The article also is reflecting the problems of regulation of world economic relations with helping of international organizations.

Ключові слова: світове господарство, інституції, міжнародні організації, регулювання.

Одна з головних та найгостріших суперечностей сучасного світового господарства полягає в нерівномірному доступу суб'єктів міжнародних економічних відносин до ресурсів у контексті їхнього виробництва, розподілу, обміну та споживання. На глобальному рівні ресурсна проблематика, регулювання відносин у цій сфері зосереджені в провідних міжнародних економічних та фінансових організаціях, насамперед у Міжнародному валютному фонді, Світовому банку, Світовій організації торгівлі. Однак засновані у післявоєнні роки (СОТ — 1995 р. як наступниця ГАТТ — 1947 р.) дані інституції за своїми функціями, механізмами та інструментами впливу на міжнародне економічне життя не відповідають вимогам та викликам, спричинених процесами інтернаціоналізації виробництва та обміну, транснаціоналізації та глобалізації економіки. Україна, як член усіх зазначених міжнародних організацій, зацікавлена у їхньому стабільному та ефективному функціонуванні.

У вітчизняній економічній науці, що розкриває теорію інституціоналізму, керуються двома поняттями: інститути та інституції, які вживаються як синоніми. Спираючись на першоджерела, фахівці вважають, що доцільніше послуговуватися терміном «інституція» [1, с. 8].

Інститути (інституції) характеризуються такими основними ознаками. По-перше, поняття «інститут» фіксує той факт, що за координації господарської діяльності існують не лише ціни і повна раціональність, а й інші обмеження, що виникають як результат людської діяльності. Поняття «інститут» описує такі аспекти економічної поведінки, де вибір не є повністю раціональним, основа вибору — не лише ціни, а витрати й вигоди мають не тільки ринкове походження. Інститути — це звичний спосіб думки, керуючись яким живуть люди [2, с. 117].

По-друге, інститут — це соціальна структура, яка належить соціальному простору. Це означає, з одного боку, що ознакою поняття «інститут» є наявність суспільного зв'язку між людьми. З іншого боку, інститут — це соціальний продукт, тобто продукт людської діяльності або людського розуму, вивчаючи інститут, ми вивчаємо взаємодію між людьми. «Створені людьми конструкти, — зазначає нобелівський лауреат Д. Норт, — являють собою суміш «раціональних» та «нераціональних» уявлень

(марновірства, релігій, міфів, забобон), що спільно формують здійснюваний вибір. Тому ми повинні визначити як свідомість взаємодіє з різними формами досвіду, створюючи різні культурно-інституційні шаблони» [3, с. 125].

По-третє, інститут — це зовнішня (соціальна за своїм походженням) регульовальна сила, яка протистоїть індивідові, обмежує його вибір і господарську поведінку. Безпосередній об'єкт, на який впливають інститути, — індивідуальна поведінка економічних агентів. Інститут протистоїть індивідові і являє собою зовнішню, соціальну за своїм походженням основу дій. Інститути — це суспільні блага, якими повсюдно і щоденно користуються численні індивідууми. Одне з важливих завдань міжнародних інституцій — спрощення процесу обміну. Вони — невіддільна частина процесу прийняття рішень на глобальному рівні.

По-четверте, інститут створює певну структуру взаємодії між індивідами. Інститути «не мають справи» з ізольованим, автономним індивідом. Вони не просто впливають на індивідуальну поведінку як таку й обмежують її, а обмежують поведінку одного індивіда щодо іншого.

По-п'яте, інститут — це правило, тобто нормативне розпорядження або нормативний стандарт, якого добровільно дотримуються члени міжнародних економічних і фінансових організацій.

По-шосте, інститут — це примусова сила. На думку Д. Норта, поняття «інститут» містить не лише формальні обмеження (правила, закони, конституції), неформальні обмеження (норми поведінки, угоди і кодекси поведінки, які приймають добровільно), а й також «певні характеристики примусу до виконання тих та інших».

По-сьоме, інститут — це реальна поведінка, або чинне правило. Результатом існування правил, а також примусового механізму до їх виконання або загалом дій із контролю над індивідуальною поведінкою є реальна поведінка, яка тією чи іншою мірою відповідає правилу. Інститут — соціальна організація, яка через традицію, звичай чи законодавче обмеження веде до створення довгострокових та усталених зразків поведінки [4, с. 42–43; 5, с. 80–83, 85, 87].

За іншими визначеннями інститути (інституції) розглядаються як усталений спосіб думати й діяти, притаманний певній групі людей, чи навіть цілому народу, або як колективна (спільна) дія, що контролює, звільняє та розширює індивідуальну дію [2, с. 117–118]. У системі інституційних механізмів національного та міжнародного (глобального) рівнів існують три головні складові: формальні правила, неформальні норми та механізми примусу [6, с. 191, 205]. Однією з важливих функцій інституту є приведення різноманітних потенційних можливостей людської діяльності до узгодженої системи, а з іншого боку, вони можуть тлумачитися як явно чи неявно задані обмеження, яким підкоряються дії раціонального індивіда. Останні якості більшою мірою притаманні інституціям, які «охоплюють будь-які види обмежень, створені для спрямування людської взаємодії» [7, с. 12].

Отже, за визначенням Д. Норта, інституції становлять основу, на якій відбувається людська взаємодія. Дослідник також обґрунтовує положення про розмежування інституцій (норм і правил гри) та організацій (учасників гри).

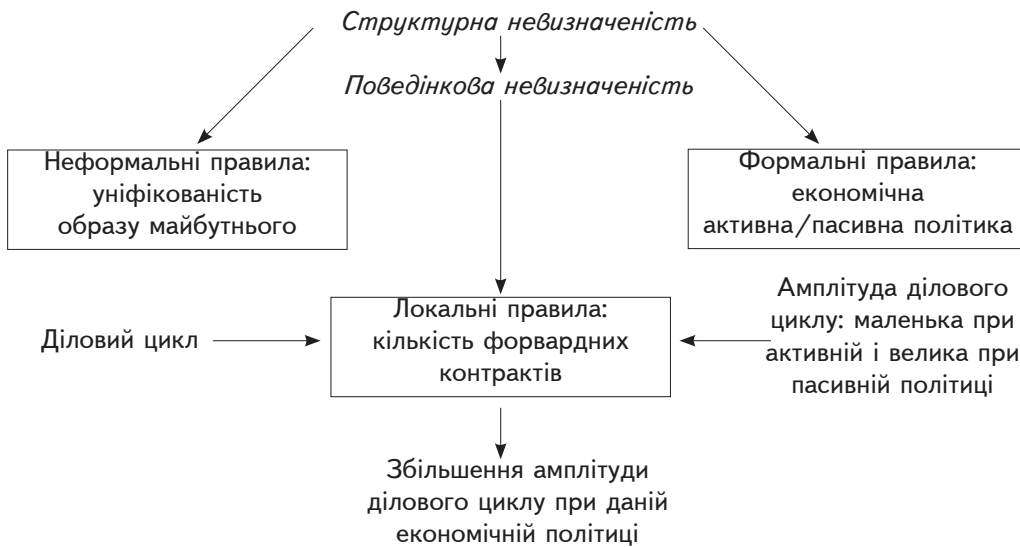

Рис. 1. Взаємозв'язок між трьома видами інститутів-правил [8]

На рис. 1 подано взаємозв'язок між невизначеністю (її різновиди виділені курсивом), інститутами (вони показані у рамках) і циклічною економічною динамікою (відповідні поняття представлені поза рамками).

Інституції розглядаються як правила гри у суспільстві, або придумані людьми обмеження, які спрямовують людську взаємодію у певне русло. Вони включають у себе звичаї, традиції, норми поведінки, законодавство, контракти між індивідами тощо. Інституції визначають функціонування економік, та суть проблеми полягає в тому, яким чином та у який спосіб створити ефективні інституції. Розгорнуте визначення поняття «інститут» подає К. Менар, який розуміє під інститутом діючу в історичних умовах сукупність соціально-економічних правил, над якими індивіди чи групи індивідів в основному не владні як у короткостроковому, так і в середньостроковому плані. З економічної точки зору ці правила спрямовані (націлені) на те, щоб визначити умови, в рамках яких може здійснюватися індивідуальний чи колективний вибір розміщення та використання ресурсів [9, с. 24].

Методологічними засадами інституціоналізму є такі основні принципи:

- відмова від постулату соціальної нейтральності суб'єктів наукового пізнання і визнання їхньої глибокої включеності в систему професійного поділу праці, внутрішньонаукових зв'язків і відносин, статутних інтересів, неофіційних ієрархій та мереж;
- розуміння наукових напрямів як специфічних інституцій, які отримують втілення у цільових і «зв'язаних» групах агентів, їхній взаємній довірі і репутаційному капіталі, дослідницьких конвенціях (угодах) та стратегіях, впливі на ідеологію і державну політику;
- увага до системної взаємодії протиріч між когнітивними і статусними інтересами агентів наукових напрямів на розвиток цих напрямів, при чому допускається, що протиріччя вирішуються позитивно у формах ефективних наукових конвенцій і негативно при формуванні інституційних пасток методології.

Таблиця 1

Основні методологічні відмінності між неокласикою та інституціоналізмом [10]

Предмет розбіжностей	Неокласика	Інституціоналізм
1. Оптимізація	Центральний пункт аналізу, закладений до економічної моделі індивіду, не враховує правила та не пояснює їхнього походження.	У методологічній структурі має другорядне значення, сприймається як одна з моделей поведінки, що підпорядкована певній системі правил. Просуваються пояснення механізму виникнення інститутів.
2. Раціональність	Абсолютна.	Органічна.
3. Складність	Обумовлена тим, що економічний агент розглядається як калькулятор задоволення.	Визначена когнітивними конструкціями гравців, різноманіттям інститутів, моделей поведінки, інформаційним потенціалом та можливостями переробки інформації.
4. Невизначеність	Свідомо виключається із аналітичних конструкцій.	Відіграє важливу роль як категорія вірогідності, що визначає стохастичний характер економічної еволюції.
5. Пізнання	Процес сприйняття факторів у рамках раціоналістичної оптимізації. Пізнання, навчання та комунікація представлені у вигляді даностей, що мають номінальне значення для неокласичних економічних моделей (неекономічні фактори).	Генератор процесу окультурювання та соціалізації, налагодження інституціональної матриці та навчання.
6. Навчання	Представляється як процедура відкриття, результат конкуренції.	Виступає умовою формування ефективних інститутів, необхідним інструментом досконалої економіки.
7. Комунікація	Визнається у рамках раціональної та оптимізаційної поведінки агентів.	Комунікаційні взаємодії являються одним із головних напрямів аналізу і розглядаються у рамках органічної раціональності.

Методологічний інституціоналізм виходить із визнання системної ролі інституційного чинника у науковій діяльності як її необхідного ендогенного елемента, творчої сили та аргументу «виробничої функції» економічної науки – сфери генерації та дифузії нових теоретичних знань про господарську систему. Мова йде не просто про урахування великої кількості різноманітних «соціально-інституційних факторів» як екзогенних змінних розвитку науки, а про розуміння інституційної раціональності дій дослідників у трактуванні наукових співтовариств як «надколективних» акторів когнітивної дії [11, с. 90–91].

У системі інституційних механізмів національного та міжнародного (глобального) рівнів існують три головні складові: формальні правила, неформальні норми та механізми примусу. До формальних правил належать: конституції, закони, судові прецеденти, адміністративні акти тощо. Неформальні норми формуються на основі традицій, звичаїв, соціальних умовностей та ін. Механізми примусу спрямовуються на забезпечення дотримання правил (суди, поліція, в'язниці, інші каральні органи).

Інституційне регулювання на міжнародному рівні являє собою угоди, які спільно приймаються урядами різних країн на основі компромісів (правові положення, норми, процедури, узгоджені взаємні обов'язки, рекомендації), у галузі економічної політики та практики, які відображують інтереси країн-учасниць. Регулювання націлене на створення певних передумов, які сприяють подальшому розвитку світогосподарських зв'язків між зацікавленими державами, здебільшого шляхом досягнення стабільності та передбачуваності режиму доступу на ринку.

Основними напрямками багатостороннього регулювання світогосподарських зв'язків у сучасних умовах є такі:

- створення зацікавленими державами договірно-правової основи торговельно-економічних відносин, включаючи найважливіші принципи та норми;
- розроблення домовленостей відносно застосування на національному рівні комплексу торговельно-політичних засобів впливу на світогосподарські зв'язки, визначення рамок та можливостей застосування окремих інструментів торговельної політики;
- формування та подальший розвиток міжнародних інститутів, які сприяють досягненню домовленостей та вирішенню спірних проблем, які виникають між країнами-учасницями, їхніми об'єднаннями та угрупованнями;
- обмін інформацією та досвідом організації торговельно-економічних зв'язків.

Сучасний процес посилення багатостороннього регулювання має об'єктивну основу. Зрушення у розвитку виробництва, що відбуваються під дією науково-технологічного прогресу, посилюють необхідність подальшого розширення рамок міжнародного поділу праці, інтернаціоналізації господарського життя. Реалізація результатів технологічної революції набуває все більш глобального характеру, виходить за рамки не лише окремих виробництв та галузей, але й держав. Багатостороннє регулювання світової торгівлі на міждержавному рівні справляє помітніший вплив на умови здійснення торговельно-економічних та виробничо-технічних зв'язків між країнами на їхній обсяг та структуру.

У розвитку багатостороннього регулювання міжнародних економічних відносин можна виділити декілька етапів. На першому етапі, який тривав від початку XIX століття і до Другої світової війни, багаточисельні спроби створення певного механізму вирішення проблем розвитку міжнародної торгівлі переважно закінчувалися невдачею, що пояснювалося відсутністю належної інституційної бази для досягнення компромісу між інтересами провідних промислово розвинутих країн. Лише з 1920 по 1933 рр. було проведено п'ять всесвітніх економічних конференцій: у 1920 р. — у Брюсселі (з фінансових питань та зовнішньої торгівлі); у 1922 р. — в Генуї (з відновлення економіки Європи та послаблення протекціонізму); у 1927 р. — у Женеві (з митних питань); у 1930 р. — в Женеві (з обмеження протекціонізму); у 1933 р. — в Лондоні (зі стабілізації валют та відміни торговельно-політичних обмежень). Спроби багатостороннього регулювання здійснювалися Лігою націй та її економічним комітетом. Неможливість

досягнення домовленостей з економічних проблем на цьому етапі компенсувалася певною мірою картельними та іншими угодами на міжфірмовому рівні.

На другому етапі, що охоплює перші післявоєнні роки, почала формуватися і отримала розвиток система багатостороннього інституційного регулювання економічних відносин на міждержавній основі, був розроблений механізм її реалізації. Провідними принципами, на яких будувалося регулювання міжнародної торгівлі, були лібералізація торгівлі, яка передбачала поступову відміну торговельних обмежень на взаємній основі, та широке використання принципу найбільшого сприяння.

На третьому етапі, що охоплює 50–60-ті роки XIX століття, об'єктом багатостороннього регулювання був імпорт товарів у матеріально-речовій формі, в основному промислової продукції та сировини. Між тим як регулювання торгівлі сільськогосподарськими товарами і проблеми державного сприяння розвитку експорту не входили до сфери багатостороннього регулювання, так як провідні його учасники були зацікавлені у проведенні національної політики у цих галузях, не обмежуваних міжнародними договірно-правовими рамками.

На четвертому етапі, що охоплює 70-ті роки XIX століття, система багатостороннього регулювання з інституційної точки зору зазнала помітних змін. Це було зумовлено значними зрушеннями у структурі світогосподарських зв'язків, які набували все більшого виробничо-технічного характеру на основі інтернаціоналізації виробництва, що відбувалася у рамках транснаціональних корпорацій. За умов, що змінилися, виникла необхідність у перебудові системи багатостороннього регулювання світогосподарських зв'язків, у тому числі нівелювання заходів протекціонізму у такому напрямі, щоб вони сприяли, а не обмежували можливості подальшої інтернаціоналізації виробництва та виробничо-технічних зв'язків, що розвиваються на її основі на міжфірмовому та міждержавному рівнях. Одночасно створювалися механізми, які стимулювали активне включення країн, що розвиваються, до світогосподарських зв'язків, у тому числі виробничо-технічних.

На нинішньому етапі багатостороннє регулювання набуло особливо важливого значення та поширилося на багато сфер економічного міждержавного співробітництва. Це спричинено подальшим посиленням процесу інтернаціоналізації виробництва, яке засноване на спеціалізації та кооперуванні виробництва як на внутрішньофірмовому, так і на міжфірмовому рівнях; різким загостренням конкурентної боротьби на світових товарних ринках; посиленням взаємозв'язку та взаємозалежності національних економік; прискоренням науково-технологічного прогресу, який охоплює все ширше коло країн [12, с. 138–141].

Поява низки нових міжнародних інституцій пов'язана з поглибленням міжнародного поділу праці, розвитком інтернаціоналізації та глобалізації економічних процесів, необхідністю у зв'язку з цим регулювання міжнародних економічних відносин на міждержавному та глобальному рівнях. У своїй роботі «Одна економіка, багато рецептів: глобалізація, інститути та економіка зростання» Д. Родрік зазначає, що світові ринки страждають від слабкого управління. На відміну від внутрішніх ринків, які зазвичай спираються на внутрішні регулюючі та політичні інститути, глобальні ринки поки що погано оснащені. Так, не існує ані глобального, антимонопольного органу, ані глобального кредитора останньої інстанції, ані глобального регулятора, ані глобальних гарантій, ані глобальної демократії.

Багатостороннє регулювання господарського життя зазнало в сучасних умовах суттєвих зрушень через те, що змінився склад суб'єктів економічних відносин та зазнали істотних змін об'єкти — економічні процеси, на регулювання яких спрямована діяльність. Поряд із національними державами, міжнародними інтеграційними об'єднаннями головними суб'єктами світогосподарських зв'язків виступають транснаціональні компанії, які являють собою складні багаторівневі системи, обсяги активів яких часто перевищують ВВП багатьох країн світу. Вони управляються на основі норм і правил як міжнародного, так і державного регулювання господарської діяльності в країнах їхнього базування та в країнах, що приймають.

Суттєві зрушення, що відбулися у світовій системі господарства на межі тисячоліть, викликали об'єктивну потребу в посиленні координації економічної політики окремих країн у процесі поглиблення міжнародного поділу і кооперації праці, в тому числі на регіональній основі. Зростання масштабів виробництва в умовах науково-технологічної революції, особливо в країнах з ринками, що формуються, викликає потребу в розширенні ринків збуту продукції та необхідність посилення багатостороннього регулювання торговельно-економічних відносин. Особливого значення дані питання набувають в умовах інформаційної асиметрії та невизначеності економічних процесів.

Об'єктом міжнародного регулювання стали проблеми екології та природокористування. Вони безпосередньо пов'язані з питаннями реалізації концепції сталого економічного розвитку, забезпечення економічного зростання як національних господарств, так і світової економіки в цілому. На основі розвитку засобів транспорту і зв'язку, телекомунікацій і інформатики посилюється взаємозалежність держав, ускладнюються світогосподарські зв'язки, зростає обсяг міжнародних комерційних операцій та відповідних міжнародних розрахунків, що вимагає від міжнародних організацій додаткових зусиль зі здійснення уніфікації міжнародних правил торгівлі, оформлення документації, транспортування вантажів усіма видами транспорту.

Як уже зазначалося, інституції являють собою рамки міжнародної економічної діяльності. Вони визначають вибір економічних агентів і зумовлюють формування сталих зв'язків між ними. При цьому головними акторами виступають національні держави, наднаціональні державні об'єднання, міжнародні організації, неурядові організації, приватні підприємці, національні та міжнародні судові інстанції [13, с. 59].

Механізм реалізації суспільного контролю за дотриманням норм і правил, які становлять інституційний, устрій відображено у табл. 2.

Міжнародні інституції функціонують у різноманітних формах — міждержавних угодах, наднаціональних законодавчих нормах, наприклад, у Європейському Союзі, міжнародних організаціях, приватних об'єднаннях, які створюють міжнародні норми («Lex Mercatoria») тощо. Зasadничими принципами їхньої діяльності є, по-перше, внутрішнє (національне) право, коли дві або більше країни, або інші правосуб'єкти, зобов'язуються дотримуватися взаємних домовленостей. По-друге, міжнародні організації можуть керуватися не тільки угодами, що базуються на внутрішньому праві, але також на приватних домовленостях. Першочерговим завданням міждержавних організацій є створення передумов для розробки багатосторонніх угод. У такий спосіб засновувалися міжнародні організації ГАТТ — СОТ, Міжнародна організація праці тощо. По-третє, міжнародні організації багатofункціонального характеру створюються на базі міжнародних кодексів, що передбачає добровільну участь підприєм-

ців у даних угодах. По-четверте, значна частина міжнародних економічних відносин регулюється на основі приватно-економічного права («Lex Mercatoria»). При цьому правові послуги у галузі так званого «Kautelarpraxis» (практика застережних заходів) відіграють істотну роль.

Таблиця 2

Механізм контролю за дотриманням інституційних норм [14]

Сфера здійснення контролю	Інституційні норми	Санкції за порушення норм	Система примусу до дотримання норм
Соціальна група (оточення)	Моральні та етичні норми	Санкції соціальної групи	Неформальний контроль соціальної групи
Організація	Внутрішні правила організації	Система адміністративних стягнень та санкцій організації	Система внутрішнього контролю організації
Держава	Державні закони, контракти	Державна система контролю примусу	Система права

Створення таких інституцій зумовлене двома чинниками: можливістю реалізації права вибору, коли відсутні відповідні національні правові норми, та коли визнаються зарубіжні законодавчі норми. Головною установою у цій сфері є Міжнародний інститут з уніфікації приватного права, в основі діяльності якого лежать положення і норми міжнародного права. Зокрема, тут діє визначальний принцип «Pacta Sunt Servanda». Існує також чимало формальних та неформальних норм і правил, які у своїй сукупності формують світовий економічний порядок.

Систематизація наявної інформації про міжнародні економічні організації дозволяє згрупувати їх згідно з такими критеріями: за умовами участі: відкриті (для всіх бажаних) та закриті (з певним обмеженням участі); за юридичною природою учасників: міжурядові та неурядові (учасники – фізичні чи юридичні особи); за географією походження учасників: універсальні (глобальні) та регіональні; за колом компетенцій: загальної компетенції та спеціальної.

Існують ще різноманітні додаткові класифікації міжнародних економічних організацій [15, с. 22–23].

Як зазначалося вище, основна роль у регулюванні міжнародних економічних відносин належить міжнародним організаціям. Протягом останніх років характер їхньої діяльності змінювався разом зі зміною характеру та динаміки відносин між країнами. Роль міжнародних організацій у регулюванні міжнародних економічних відносин полягає у концентрації зусиль суб'єктів міжнародних економічних відносин у вирішенні глобальних проблем світової економіки; координації міжнародної економічної діяльності країн; регулюванні міжнародних потоків товарів, послуг, капіталів, технологій, робочої сили, валютних, фінансових, кредитних та інших ресурсів; забезпеченні пропорційного розвитку системи світового господарства; регулюванні економічних політик країн відповідно до основних принципів міжнародного співробітництва; створенні підґрунтя для формування уніфікованої системи регулювання МЄВ на основі гнучкої адаптації національних та регіональних регулятивних механізмів до умов міжнародного бізнесу [16, с. 344–345].

Таким чином, міжнародні економічні та фінансові інституції відіграють ключову роль урегулюванні світогосподарських зв'язків в умовах поглиблення інтернаціоналізації та глобалізації економічних процесів, диверсифікації структури світової економіки.

1. *Гайдай Т.В.* Еволюція методологічних засад парадигми інституціоналізму: автореф. дис. ... д-ра економ. наук / Т.В. Гайдай. — К., 2013; 2. *Московский А.* Институционализм: теория, основа принятия решений, метод критики / А. Московский // Вопросы экономики. — 2009;
3. *Норт Д.* Понимание процесса экономических изменений / Д. Норт; пер. с англ. — М., 2010;
4. *Бренделева Е.А.* Неинституциональная экономическая теория / Е.А. Бренделева. — М., 2006;
5. *Дементьев В.В.* Що ми досліджуємо, коли досліджуємо інститут? / В.В. Дементьев // Економічна теорія. — 2009. — № 3;
6. *Ходжсон Дж.* Экономическая теория и институты / Дж. Ходжсон; пер. с англ. — М., 2003;
7. *Норт Д.* Інституції, інституційна зміна та функціонування економіки / Д. Норт; пер. з англ. — К., 2000;
8. *Скоробогатов А.* Институты как фактор порядка и как источник хаоса: неинституционально-посткейнсианский анализ / А. Скоробогатов // Вопросы экономики. — 2006. — № 8;
9. *Менар К.* Экономика организаций / К. Менар. — М., 1996;
10. *Сухарев О.С.* Институциональная теория и экономическая политика: К новой теории передаточного механизма в макроэкономике. Кн. I. Институциональная теория. Методологический эскиз. — М., 2007;
11. *Фролов Д.* Методологический институционализм: новый взгляд на эволюцию экономической науки. / Д. Фролов // Вопросы экономики. — 2008. — № 11;
12. *Герчикова И.Н.* Международные экономические организации: регулирование мирохозяйственных связей и предпринимательской деятельности / И.Н. Герчикова. — М., 2000;
13. *Sautter H.* Weltwirtschaftsordnung. Die Institutionen der globalen Ökonomie / H. Sautter. — München, 2004;
14. *Гайдай Т.В.* Парадигма інституціоналізму: методологічний контекст / Т.В. Гайдай. — К., 2008;
15. Глобальное экономическое регулирование: учебник / Под ред. проф. В.Н. Зуева. — М., 2009;
16. *Бестужева С.В.* Міжнародні економічні відносини / С.В. Бестужева. — Харків, 2009.